

בימי שיבת ציון

(פרק ב') *

מאת

ב"צ לוריא

התקוות הגדולות של שבי ציון נתבדו מהר; כורש אסר על העליה וציווה להפסיק את הבניה של בית המקדש. נביאי הדור לא השלימו עם הגזרות הללו וזכריה נשא את דברו לעם לעורר אותו ולעודדו להתקדם ולא לבוז לקטנות. ואמנם, ב"ימי קטנות" אלה נוצרו ערכים רבי חשיבות בחיי הדת, החברה והמדינה. לדאבוננו, לא קם אז רושם רשימות דברי הימים ומשום כך אין באפשרותנו ליצור תמונה שלמה וברורה של החיים והיצירה של הימים ההם. בפרקים הבאים נסיחי ללקט פירווי-ידע מן הספרות התלמודית על הימים למן ששבצר ועד נחמיה, ומסתבר שהיבול אינו דל, לא היו אלה ימי קטנות.

ב

למרות מיעוט הכתובים שנשתמרו מדברי הנביאים של אותו דור עולה יחס של כבוד והערצה כלפיהם, נאמר:
 חגי זכריה מלאכי נביאים אחרונים הם: משמתו... נסתלקה רוח הקודש מישראל, משמתו נביאים הראשונים בטלו אורים ותומים.¹
 כל זכר מהם נשמר בקדושה וכך מספר ר' אלעזר בר' צדוק: שני כפיתין? היו בבית אבא אחד טמא ואחד טהור. אמרתי לפני אבא: מפני מה זה טמא וזה טהור? אמר לי: זה שהוא חקוק — טמא, וזה שאין חקוק — טהור, ועליו ישב חגי הנביא.³

* פרק א' נדפס בבית מקרא, חוב' ע"ז.

1 סוטה מ"ח, ע"ב. ע"פ רוב הם נקראים "נביאים הראשונים" וכן "נביאים שבירושלים".

2 כתוב כפיתין ולפי תקון הגר"א — כפיתין, בול עץ שיושבים עליו.

3 תוס' כלים בבא בתקרא ב', ב'; צוק 592 (1).

האישיות הכוללת בין מנהיגי הדור הוא חגי הנביא. ספר חגי מכיל רק שני פרקים ובהם שלשים ושמונה פסוקים. הנבואות נאמרו בזמן קצר, כארבעה חדשים. חוקרי המקרא מבדילים בדברי חגי ארבע נבואות:

- א. דברי תוכחה על החרשלות העם בבנין המקדש (א', ב-יא);
- ב. כבוד הבית החדש ותפארתו (ב', ב-ט);
- ג. הדיון עם הכהנים (ב', יא-יט);
- ד. כבודו של זרובבל ומפלת ממלכות הגויים (ב', כא-כג).

קשה להניח שרק בכח פסוקים אלה עלתה בידו לעורר את העם לבנין בית המקדש ולזכות שדבריו אלה יונצחו לדורות, אולי לפנינו רק חלק מנבואותיו, ואולי יש להסביר את הצלחתו באישיותו; ראינו שראשי העם — זרובבל ויהושע, המנהיג והכהן הגדול, נשמעים לו והעם בירושלים מציית להוראותיו ועושה כל מה שהוא מצווה עליהם.

אנו רגילים לראות בראש העם בדור הראשון לשיבת ציון את ששבצר ואת זרובבל ואת יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול, בדור השני⁴ את עזרא ונחמיה. שמו של חגי הנביא בא פעמים בס' עזרא כזכר למפעלו בבנין הבית⁵ ותו לא. אולם מן המקורות שנביא להלן מסתבר שהוא פעל בשטחי חיים רבים, הוא פסק הלכות-חיים של בני דורו, להם ולדורות הבאים.

דוסא בן הרכינס, בן דורו של רבן יוחנן בן זכאי, מביא שלש הלכות כשהוא מסתמך על חגי. הוא אומר⁶:

- א. צרת הבת אסורה,
- ב. עמון ומואב מעשרין מעשר שני בשביעית,
- ג. ומקבלים גרים מן הקורדיין ומן התרמודין.

להלכה השניה יש בידינו הקבלה במשנה, שיש בה רמז לתקופתו של חגי⁷:

בו ביום⁸ אמרו: עמון ומואב מה הן בשביעית? ... השיב ר' טרפון: מצרים חוץ לארץ, עמון ומואב חוצה לארץ, מה מצרים מעשר שני בשביעית — אף עמון ומואב מעשר שני בשביעית ... אמר ר' יהושע ... מצרים מעשה חדש ובבל מעשה

4 מבחינת השנים שעברו מימי ששבצר ועד עזרא נכון יותר לאמר שעזרא ונחמיה שייכים כבר לדור השלישי, ואילו על הדור שביניהם אין אנו יודעים כמעט ולא כלום.

5 ה', א; ו', יד. יוסב"מ (מלח. ו', 270) אומר: בית המקדש חזר ונבנה על ידי חגי ...

6 יבמות ט"ז, ע"א.

7 ידים פ"ד, מ"ג.

8 ביום שהדיחו את רבן גמליאל מן הנשיאות והעלו את ר' יהושע בן חנניה.

[3]

בימי שיבת ציון

ישן... מצרים מעשה זקנים ובל מעשה נביאים... ואל ידון מעשה זקנים ממעשה נביאים!

הדברים נאמרו בקצור נמרץ ודורשים הסבר⁹:

בשנה הראשונה ובשניה למחזור השמיטה, וכן ברביעית ובחמישית, מפרישים מן התבואה והפירות מעשר ראשון ומעשר שני, ואילו בשנה השלישית והששית לשמיטה מפרישים מעשר ראשון ומעשר עני, כלומר — במקום מעשר שני מפרישים מעשר עני. אבל שנת השמיטה כולה הפקר ואין בה מעשרות כלל, לא ראשון ולא שני ולא עני. במה דברים אמורים? בארץ-ישראל, שאין שמיטה נוהגת אלא בארץ-ישראל... אבל בחוץ לארץ, היינו בכבל ובמצרים ובארץ עמון ומואב, שנוהגים בהן תרומות ומעשרות מדברי חכמים (בכבל — מתקנת נביאים, במצרים עמון ומואב — מתקנת זקנים, שאחרי עזרא הסופר) הואיל ואין שביעית נוהגת בהן חייבות בתרומות ובמעשרות אף בשנה השביעית.

עמון ומואב שבמשנתנו זוהי ארץ בני טוביה שלמזרח הירדן, שם ישבו יהודים שלא הלכו לגולה והלכה זו מכוונת להם. אגב דיון נמצאנו למדים שמעשי נביאים חלו גם בתפוצות ישראל בכבל.

ד

שבי ציון ראו את עצמם כעילית של עם ישראל, להם היתה ההגמוניה בעם לפרש את התורה ולשמור על קיום מצוותיה, ובוזה נכלל התפקיד לקביעת לוח המועדים. העם היה מפורד על פני הממלכה הפרסית הגדולה וצריך היה לדאוג שהעם יחוג את החגים בעת ובעונה אחת בכל מושבות ישראל. אין כל קושי בקיום השבת בזמן, אבל קביעת זמנם של החגים היא מסובכת. בדורות האחרונים של ימי הבית השני היה תפקיד זה בידי הסנהדרין, שהיה מודיע את החלטתו על-ידי משואות על ראשי ההרים או על ידי שלוחי בית דין. וכיצד נהגו בדורות הראשונים?

מפירווי ידיעות המצויות בספרותנו נמצאים למדים שהיה בית דין, וחגי זכריה ומלאכי נטלו חלק בדיוניו.

למדנו¹⁰: העיד רבי סימאי¹¹ משום חגי זכריה ומלאכי על שני אדרים, שאם רצו לעשותן שניהן מלאין — עושין, שניהם חסרים — עושין אחד מלא ואחד חסר.

מקום חשוב בדיונים על קידוש החודש וקביעת המועדים שמור לעזרא:

והאמר רבי חנינא בר כהנא¹², אמרו רבותינו: מימות עזרא ואילך לא מצינו אלול מעובר.

9 לפי פירושו של פנחס קהתי. 10 ראש השנה י"ט, ע"ב.

11 כן דור המעבר מחקפת חנאים לחקפת האמוראים.

12 אמורא בבלי בדור השני.

ב"צ לוריא

[4]

שנינו¹³: "על ששה חדשים השלוחים יוצאין... על אלול מפני ראש השנה". שהיו מונים בחדש אלול עשרים ותשעה יום ועושים ראש השנה ביום השלישי לחדש, שכן סמכו על מה שאמרו חכמים: מימות עזרא ואילך לא מציינו אלול מעובר, כלומר — מלא. והיו הולכים אחרי רוב השנים.

על חג ראש השנה מצווה התורה שתי פעמים:

ויקרא כ"ג, כג-כה: בחדש השביעי באחד לחדש יהיה לכם שבתון זכרון תרומה מקרא קדש, כל מלאכת עבודה לא תעשו והקרבתם אשה ליה'.

במדבר כ"ט, א: ובחדש השביעי באחד לחדש מקרא קדש יהיה לכם. כל מלאכת עבודה לא תעשו יום תרועה יהיה לכם ועשיתם עלה לריח ניחח ליה'...

התורה קבעה שחג ראש השנה הוא יום אחד בלבד ועוד קבעה התורה שאין לבטל חגים ואין להוסיף עליהם¹⁴ והנה למדנו¹⁴:

"מודין חכמים לר' אדה בשני ימים של ראש השנה שהן מתקנת נביאים הראשונים". ולמה עשו כן? מחשש ספק, שמא לא הגיעה הידיעה לתפוצות בזמן ויחוגו שלא עם כלל ישראל, שלא לפי התורה. זהו השלב הראשון שלימים נקבע בהלכה והמכונה יום טוב שני של גלויות.

כמה וכמה הלכות ופירושים לתורה מייחסים חז"ל לנביאים הראשונים, כגון: חולין ק"ג, ע"ב — בדיון על ראשית גז הצאן אמר ר' יוחנן: מפי השמועה אמרה, מפי חגי זכריה ומלאכי.

בכורות נ"ח, ע"א — בדיון על מעשר בהמה, בויכוח בין ר' מאיר ובן עזאי, אומר ר' יוחנן: מפי שמועה אמרה, מפי חגי זכריה ומלאכי.

קידושין מ"ג, ע"א — האומר לשלוחו: צא והרוג את הנפש — הוא חייב ושלוחו פטור; שמאי הזקן אומר משום חגי הנביא: שולחיו חייב, שנאמר "ואותו הרגת בחרב בני עמון"¹⁴.

1

שנינו¹⁵: "שכשעלו מן הגולה היו שוקלים דרכונות (מטבע פרסי של זהב, שערכו שני סלעים, שהם ארבעה שקלים), חזרו (לאחר זמן החלו) לשקול סלעים (שערכם שני שקלים, אחר כך) חזרו לשקול טַבְעִין (שערכם חצאי סלעים, כמחצית השקל שבתורה) ובקשו לשקול דינרים" (ולא קיבלו מהם, כיון שזה פחות ממחצית השקל).

13 ירוש' עירובין פ"ג, ה"ט.

14 דברים ד', ב: לא תספו... ולא תגרעו. וזכורה ההתנגדות בשושן בקשר לחג פורים, עד כי ראתה אסתר המלכה לכתב אגרת שניה "את כל תקף", כלומר — בכפיה.

14 אמורא ארצישראלית ברור השני והשלישי.

14 שמו"ב י"ב, ט. 15 שקלים פ"ב, מ"ג.

[5]

בימי שיבת ציון

במשנה זו משתקף המצב הכלכלי של שבי ציון בדור הראשון; בראשונה, כשעוד היה בידם הכסף שהביאו מפרס, והם עודם נלהבים לענין המקדש וצרכיו, תרמו ביד רחבה; אחר כך נדלדלו, כפי שעולה מדברי חגי¹⁶: "כלאו שמים מטל והארץ כלאה יבולה", וכמובן שבשעת מצוקה המעיטו להביא מעשרות ותרומות, ולכן קורא להם מלאכי¹⁷: "הביאו את כל המעשר אל בית האוצר... אמר ה' צבאות... " באין ברירה הקטינו העולים את התרומה לגולגולת אף פחות ממצית השקל. ביקש נחמיה להתחשב במצוקה קבע הלכה וכלל אותה באמנה, וזו לשונה¹⁸: והעמדנו עלינו מצות לתת עלינו שלישיית השקל בשנה לעבדת בית אלהינו".

ז

מאז ומתמיד היה קישוש עצים וחטיבת עצים מלאכות בזויות, המוטלות על פחותי המעמדות¹⁹. כשעלו הראשונים מן הגולה ומטרתם העיקרית — הקמת בית המקדש נדחתה — פנה איש לעירו להקים את ביתו ואת משקו. נותרו כהנים מעטים לשרת את המזבח, באין ברירה נאלצו הם לדאוג לאספקת עצים למזבח. כדי שלא לראות בזה פחיתות כבוד הם קבעו שני מונחים החדשים, הם קראו לזה "עצי כהנים" ובלשון הציבור בארמית "אצי כהניא"²⁰ ואת השם קרבן. אולם כיון שאין קרבן עצים מן התורה אמרו קרבן במקום קרבן. זה היה השלב הראשון באספקת עצים למזבח. לאחר זמן נמצאו מתנדבים בעם, שנטלו דאגה זו עליהם, ועל כך מספרת המשנה²¹: "זמן עצי כהנים תשעה":

א' בניסן — בני ארח בן יהודה,

ב' בתמוז — בני דוד בן יהודה,

ה' באב — בני פרעש בן יהודה,

ז' בו — בני יונדב בן רכב,

י' בו — בני סנואה בן בנימין,

ט"ו בו — בני זתוא בן יהודה, ועמהם כהנים ולוים וכל מי שטעה בשבטו ובני

עלי ובני קוצעי קציעות,

16 א' י' 17 ג' ח-י.

18 נחמיה י', לג. אבן-עזרא סובר שזה נוסף על מחצית השקל לצורך הענינים הנוכרים, וכן בעל

מצודת דוד, אולם לפי הפשט — במקומו.

19 ר' יהושע ט', כו. 20 ר' פירושי למגילת תענית ליום ט"ו באב.

21 תענית פ"ד, מ"ה.

[6]

ב"צ לוריא

כ' בו — בני פחת מואב בן יהודה,
 כ' באלול — בני עדין בן יהודה,
 א' בטבת — שבו בני פרעש בשניה.

אם לא נכלול בחשבון את יום א' בטבת, שבו חוזרים בני פרעוש בשניה, נמצא שהתפקיד היה בידי שמונה משפחות, שבע מיהודה ואחת מבנימין. שש משפחות מביין השמונה נמנות עם העולים עם זרובבל, אחת — בני יונדב בן רכב, שכנראה לא הלכה לגולה והצטרפה לעולי בבל בבנין המקדש בירושלים, זוהי משפחה מכובדת מאד בזכות אורח החיים שלה שהיה למופת, ורק משפחה אחת היא מבני העליה מימי עזרא והיא בני דוד בן יהודה, ולמשפחה מלכותית זו היו זכויות מיוחדות. בראשונה נסתיימה הרשימה בט"ו באב, כפי שמסתבר מהסיפא שלה: "כהנים ולוים וכל מי שטעה בשבטו". זה גם מתאים לדברי ר' אלעזר הגדול על סוף העונה של כריתת עצים למערכה ולשם העממי בלשון הארמית — "יום תבר מגל"²². נחמיה כלל את חובת האספקה של עצים למערכה באמנה²³: "והגורלות הפלנו על קרבן העצים הכהנים הלויים והעם להביא לבית אלהינו לעתים מזמנים שנה בשנה לבער על מזבח ה' אלהינו...". זה היה השלב השני של אספקת עצים לזבח. בזמן מאוחר, אולי לאחר הקמת מדינת החשמונאים, נועדה קרן מיוחדת למתנדבים בשביל עצי המערכה, ובין י"ג השופרות שהיו במקדש היה אחד לעצים "והמתנדב עצים למערכה נותן דמיהם לתוכה"²⁴.

ח

בסוף ימי בית ראשון היו שתי חצרות בית ה'²⁵; למה שימשה החצר האחת ולמה השנית — לא נאמר במקורותינו. כבר בראשית ימי הבית השני היתה "חצר המקדש הפנימית" ובימים שהשתלט אלקימוס על ירושלים והמקדש "צוה להרוס את חומת חצר המקדש הפנימית ויהרוס את מעשה הנביאים ויחל להרוס..."²⁶. ובנוסף דומה בגמרא²⁷: "י"ג פרצות היו בו (בחול) שפרצום מלכי יון, וחזרו וגדרום בני חשמונאי וגזרו כנגדן י"ג השתחוואות". חומה זו שהרס אלקימוס הבדילה בין עזרת ישראל לעזרת הכהנים. אלקימוס ביקש לבטל את חוקי הטהרה המיוחדים לישראל, לבטל את המחיצות בין יהודה ותרבות יון,

- 22 תענית ל"ו, ע"א. ההמשך מ"כ' באב ועד סוף הרשימה הוא תוספת מימי החשמונאים.
 23 נחמיה י', לה; י"ג, לא.
 24 שקלים פ"ו, מ"ה.
 25 מל"א כ"א, ה; כ"ג, יב.
 26 חשמ"א ט', נד-נה.
 27 שקלים י"ז, ע"א.

[7]

בימי שיבת ציון

ולפתוח את המקדש לכל מי שירצה ולכל חצרותיו, כמקובל במקדשים של אלילי יון. אגב כך, נמצאנו למדים כי חומה זו הנקראת במקורותינו הסורג והחיל היא מעשה הנביאים, חגי וחבריו, שיצרו את החומה המבדילה את הכהנים המשרתים בקודש מכלל העם.

ט

סופר דבה"י ביקש להגדיל את יוקרתו של דוד המלך וייחס לו את סדר העבודה של כ"ד משמרות הכהונה של תקופת בית שני. אל נכון זהו אחד המפעלים של הנביאים הראשונים בירושלים, חגי זכריה ומלאכי, כמפורט במקורות: תענית פ"ד, מ"ב: אלו הן המעמדות: לפי שנאמר²⁸: צו את בני ישראל ואמרת אליהם את קרבני לחמי וכי היאך קרבנו של אדם קרב והוא אינו עומד על גביו? התקינו נביאים הראשונים עשרים וארבע משמרות, על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלים: של כהנים, של לויים ושל ישראלים.

הברייתא מביאה פרטים על מעשה הנביאים בארגון כ"ב משמרות הכהונה: תוס' תענית פ"ב, ה"א: צוק. 216 (11): ארבע משמרות עלו מן הגולה: ידעיה, חרים, פשחור ואימר. עמדו נביאים שבירושלים ועשאו עשרים וארבע משמרות. ובללום והטילום לתוך קלפי, בא ידעיה ונטל חמש והוא הרי שש; בא חרים ונטל חמש והוא, הרי שש; בא פשחור ונטל חמש והוא, הרי שש; בא אימר ונטל חמש והוא, הרי שש²⁹. תקונו של עזרא: "וקורין בשני ובחמישי ודנים בשני וחמישי" הם המשך והרחבה של התקון שהתקינו נביאים הראשונים, אשר יצרו את "המעמד" המקביל ל"משמר". בידי עזרא הפך המעמד לאמצעי רב חשיבות להפצת לימוד התורה בעם. כאשר נחמיה כותב שטיהר את הכהונה והלויה מכל נכר והעמיד משמרות לכהנים וללויים אין הכוונה לחלוקה לכ"ד משמרות ומעמדות, אלא לתקון הקיימים בארגון הקיים שנבעו מגרושם של מנשה בן יהודע והנלוים אליו, שהלכו אחרי סנבלט לשכם.

שנינו³⁰: "משנטל הארון אבן היתה שם מימות נביאים ראשונים ושתיה היתה נקראת גבוהה מן הארץ שלשה אצבעות ועליה היה נותן" (הכהן הגדול את המחתה ביום הכפורים ומקטיר את הקטורת).

28 במדבר כ"ח, כ.

29 ההמשך — "וכך היתנו עמהם נביאים שאפילו יהויריב עולה מן הגולה לא יהא אחד מכם נדחה מפניו אלא יעשה טפילה לו" — זוהי תוספת מן הימים שלאחר מות ינאי המלך. כאשר הפרושים הדיחו רבים מכהני משמר יהויריב, שסרבו לקבל את שיטתם בעבודה בבית המקדש.

30 יומא פ"ה, מ"ב.

וכי המשנה באה לציין שהאבן היתה קיימת מימות נביאים ראשונים? והלא היא האבן "ממנה הושחת העולם"³¹. לפיכך יש לקרא: אבן היתה שם, גבוהה מן הארץ שלש אצבעות ושתייה היתה נקראת, ומימות נביאים הראשונים היה הכה"ג נותן עליה את המחתה . . . ששעלו מן הגולה והוקם המקדש, או האוהל הזמני, והגיע יום הכיפורים, נתעוררה השאלה: כשאינ ארון ואין בדים איפה יש לשים את המחתה? ופסקו נביאים הראשונים — חגי זכריה ומלאכי — שיש לשים את המחתה על האבן, במקום שעמד הארון. לחיזוק החלטתם זו קראו לאבן בשם "אבן השתייה" והוסיפו שהיא יסוד עולם, כי ממנה הושחת העולם.

יא

שנינו³²: מי עשאן (את הפרה האדומה)? הראשונה עשה משה והשניה עשה עזרא . . .

מן המשנה ניתן ללמוד שבימי בית ראשון לא קוימה מצוות פרה אדומה. נמצא שעבר זמן רב מאז שנעשתה פרה ראשונה לשניה, שונו גם התנאים וצריך היה להתאים את הנאמר במדבר לתנאים בירושלים. וזאת עשה עזרא; הוא קבע את מקום הגת שבה נשרפה הפרה על הר הזיתים מול פתח בית-המקדש, הוא קבע איזה עצים משמשים את המדורה וכיצד אוספים את אפר הפרה ואיפה משמרים אותו כל הקשור בשימוש בו.

נתעוררה שאלה: העוסק בשרפת הפרה חייב בטהרה מחשש טומאת-מת ולשם כך דרוש אפר הפרה, וזה לא היה בידי עזרא. זה היה מעגל קסמים וכיצד פרץ עזרא מעגל זה לא ברור לנו, הוא עשה מעשה ונוצרו אגדות שונות איך נערכה שרפת הפרה האדומה לאחר העליה מבבל³³, על כל פנים — על עצם המעשה יש לשבחו.

31 תוס' יומא פ"ג, ה"ו; צוק, 186 (10).

32 פרה פ"ג, מ"ה.

33 ר' מאמרי כיצד נעשית פרה אדומה, בית מקרא ס"ו, ע' 323.

[9]

בימי שיבת ציון

יב

שער הצאן והברייתא העתיקה על הרחבת תחומי העיר נחמיה פותח בענין החומה באופן חגיגי על ידי אישיות רמת מעלה: "ויקם אלישיב הכהן הגדול ואחיו הכהנים ויבנו את שער הצאן המה קדשוהו ויעמידו דלתתיו ועד מגדל המאה קדשוהו עד מגדל חננאל". "בנו" ו"קדשו" — שני פעלים אלה מתייכים הסבר: לגבי רוב קבוצות העבודה משתמש הכתוב בפועל "החזיקו" כלומר — תקנו את החומה ההרוסה, ואילו כאן בנו, זאת אומרת שכאן קטע חדש של החומה שלא היה בימי החורבן. לחיזוק הנחתנו זו ישמש הפועל "קדשו", שעל ערכו וחשיבותו אנו לומדים ממסורת עתיקה, שנשתמרה בברייתא מפי אבא שאול, וזו לשונה³⁴:

"שתי בצעין היו בירושלם: התחתונה והעליונה. התחתונה נתקדשה בכל אילו (הדברים שאין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא במלך ונביא ואורים ותומים ובסנהדרין של שבעים ואחד ובשתי תודות ובשיר, ובית דין מהלכין ושתי תודות אחריהם, ועל ישראל אחריהם) והעליונה לא קדושה, אלא כשעלו בני הגולה (קדושה) שלא במלך שלא באורים שלא בתומים . . . ומפני מה קדושה? מפני שתורפה של ירושלים משם ונוחה ליכבש משם".

בְּצִעָה או בצוּעָה וברבים בְּצִעִים או בְּצִעִין — בלשון חכמים שטח מבוצע, מבוחר על ידי נחל או גיא. בברייתא שלנו הוראתה גיא או בקעה קטנה. הברייתא דנה בשני גאיות, שהאחד — התחתון — הוקף חומה עוד בימי בית ראשון. והשני הוקף חומה כשעלו בני הגולה. ניתן לשער, שהכתוב מדבר על ימי נחמיה, שכן התנאים לקידוש החומה — שתי תודות ושיר ותהלוכת העם — הם כפי שערך נחמיה את הטכס. מצפון לחומת העיר בימינו מתרוממות שתי גבעות; האחת מתנשאת מעל לתחנת האוטובוסים של העיר המזרחית וגבהה 769 מ', כאן משתרע בית קברות מוסלמי. הגבעה השניה מגיעה לרום של 766 מ' ועליה בנוי מוזיאון רוקפלר. בין שתי הגבעות האלו מתחיל נחל, המשתפל ויורד בכוון דרומי-מזרחי וכשהוא מגיע לחומה המזרחית של הר הבית, בסמוך ל"כסא שלמה" הוא בגובה של 704 מ', כלומר — ירידה של 65 מ'. הגיא שהברייתא קוראת לו הביצעה העליונה, חצה באלכסון את השטח שנכלל בדורות האחרונים שלפני החורבן השני בתחומי הר הבית. הגיא נכנס בשטח זה באמצעותה של ברכת ישראל ויצא אל מעבר לחומה המזרחית של הר הבית מצפון ל"כסא שלמה". בימינו אין להכיר את הגיא, רק על ידי המבנה המקיף את שערי הרחמים מבפנים ניכרת ירידה תלולה כדי 12 מ' בין המשטח של הר הבית ויסודות השער. רק מי שבא משער הפרחים והולך דרומה אל הר הבית יכול לעמוד על טיב המורד ועל ההפרש הגדול בגובה.

34 תוס' נסהדרין ג' ד': צוק, 418 (21).

הקטע החדש של החומה, שצריך היה לקדשו, השתרע משער הצאן ועד מגדל המאה. מגדל זה צריך היה לשמור על שער הצאן, שהיה בנוי על פתחו של הגיא. גם שער הצאן וגם מגדל המאה לא היו קיימים בימי בית ראשון, את שניהם יש לאתר בשטח הר הבית של ימינו, בחומה המזרחית; השער במקום הנמוך ביותר והמגדל — מצפון לו. יתכן שיש לזהות את מגדל המאה עם המגדל הבנוי אבני גזית גדולות ממזרח לכניסה להר הבית³⁵ המכונה שער השבטים (באב אליאשבת)³⁶.

יג

בור הגולה³⁷

מידות ה', ד' (בין הלשכות שהמשנה מונה בדרום): "לשכת הגולה"³⁸, שם היה בור הגולה (קבוע) והגלגל נתון עליו ומשם מספקים מים לכל העזרה". בנוסח המצוי של המשנה נתונה התיבה "קבוע" בסוגרים, כאילו היא מיותרת; במהדורת אלבק אנו קוראים: "לשכת הגולה שם היה בור קבוע והגלגל נתון עליו". וכי יתכן בור בלתי קבוע?! והרי מדובר בבור מים חצוב בסלע. גלגל להעלות את המים ניתן לקבוע ולהסיר, כפי הצורך. לכן נראה שהנוסח צריך להיות "לשכת הגולה, שם היה בור הגולה וגלגל קבוע עליו" וכו'.

35 במפה של פ.א.פ. מסומן מגדל זה בשם Tower of Antonia להכדיל מהשטח המסומן Site of Antonia שבקרן צפונית-מערבית של הר הבית.

36 כיון שצד צפון היה תורפה של ירושלים חיוק השלטון את הביצורים ובמשך הזמן נוספו כאן מבנים ובמקום המגדל קמה מצודה שקראו לה הבירה, ולאחר זמן — אנטוניה. תחילה קראו למגדל מגדל המאה, על שם המשמר בן מאה איש. משמר זה גדל ולפי התיאור שבאגרת אריסטיאס (ק'–ק"ד) שמרו כאן 500 איש. התיאור שבאגרת זו הוא אמנם מאוחר אבל הוא מבטא את הדאגה לשמירה על העיר והמקדש, ולכן נביא אותם בשלמותו: "עלינו לבירה אשר על-יד העיר וסקרנוה. היא יושבת במקום הגבוה ביותר ומחזקת במגדלים רבים העשויים אבני בנין גדולות עד ראשיהן להגן על המקומות אשר על יד המקדש. ואם תקרה מהפכה או מרד או התפרצות אויבים לא יוכלו לפרוץ את החומות אשר מסביב לבית. על מגדלי הבירה ערוכים קלעים ומכונות שונות וגם מקום זה גבוה מן החומות המזוכרות. המגדלים נשמרים בידי האנשים הנאמנים ביותר ואשר נתנו לארץ מולדתם אותות גדולים על נאמנותם. אלה אין להם רשות לצאת מן הבירה וולת בחגים ואף אז רק חלקים, חלקים. ואין רשות להביא כל איש וזהירות רבה ינהגו בוה אף אם העומד בראש נתן רשות להביא אדם לשם ראייה. כדבר הזה היה גם לנו. בקושי ובלי נשק הביאו אותנו שנינו לראות בהבאת הקרבנות. הם אמרו שהתחייבו לזה בשבועה. ובאמת נשבעו כולם, והם חמש מאות איש, לבלתי הביא יותר מחמשה אנשים בבת אחת. ועל כדחם ינהגו כולם בשעת השבועה במשפט האלהי. כי כל שמירת המקדש היא הבירה, ומיסדה חזקה ככה לבטחון המקומות האמורים."

37 פרק זה נדפס כבר בבית מקרא, חוב' ל"ה; הבאתי אותו כאן, עם שנויים מעטים, למען שלמות התמונה על מעשי נביאים הראשונים.

38 לשכה זו נזכרה רק פעם אחת במקורותינו ולא נאמר מה היתה משמשת.

[11]

בימי שיבת ציון

משכבר הימים נחלקו הדעות בדבר הקריאה הנכונה של המקום הזה בהר הבית; הרע"ב קורא בור הגולה ותוסי' ט' — בור הגולה, כמו גֵּלַת צְלִיֹּת וְגֵּלַת תַּחְתִּיֹּת³⁹, גֵּלַת נְעוּלֹת⁴⁰.

בור הגולה נזכר עוד כמה פעמים במקורותינו:

א. תוסי' בכורים פ"א, צוק 100(11): "ר' יהודה אומר: עד בור הגולה חייב באחריותן מבאר הגולה ואילך אינו חייב באחריותן". את ההסבר לבריתא זו נמצא במשנה: בכורים א', ח-ט': "הפריש בכורים. נבזזו, נמקו, נגנבו, אברו או שנטמאו — מביא אחרים תחתיהם ואינו קורא. נטמאו בעזרה — נופף⁴¹ ואינו קורא . . . ומנין שהוא חייב באחריותן עד שיביא להר הבית, שנאמר: "ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך".

אם נטמאו הבכורים לפני החיל — לא יצא ידי חובתו ועליו להביא אחרים תחתיהם. בור הגולה, שעליו נבנתה לשכת הגולה, היה התחום: לפניו מן החיל נחשב לבית ה' אבל מחוץ לחיל לא נחשב כבית ה' לגבי קיום מצוה מן התורה. כאן, על-יד בור הגולה, היה הכוהן מקבל את הבכורים. המשנה מסתמכת על הכתוב "תביא בית ה' אלהיך", ואין הכוונה לפניו מכתלי הבית, שהרי איש מישראל לא היה רשאי להיכנס לעזרת הכוהנים, ולא כל שכן להיכל. הכוונה היא לחצר בית המקדש, אבל לא לאותה חצר גדולה, כפי שאנו רואים כיום, לאחר שהרחיבו אותה, אלא לחצר המקדש כפי שהיתה בראשונה, בימי שיבת ציון, בימים שעולי בכל חצבו את בור הגולה. נמצא שהמשנה הנידונה יש בה כדי לציין את תחומה של חצר בית המקדש בראשונה, לפחות — מצד אחד, והציון הוא בור הגולה.

מתברר שהבריתא מחמירה יותר מן המשנה. לדעת המשנה מביא הבכורים נושא באחריותן עד שיביא להר הבית ולדעת הבריתא — עד בור הגולה, כלומר: לפניו מן החיל. הבריתא היא, כנראה, עתיקה יותר מן המשנה או שהיא משיטתו של חכם מן הצדוקים, שהיו שמרנים יותר מן הפרושים בקיום מצוות התורה.

ב. עירובין י', י"ד: "וממלאין מבור הגולה ומבור הגדול בשבת ומבאר הקר ביום טוב".

39 יהושע ט"ו, י"ט; שופטים א', טו.

40 שיר השירים ד', יב. י.ז. הורוביץ; ירושלים בספרותנו ע' 351, הערה 264, מביא רמזים נוספים לחזוק הקריאה בור הגולה והוא מחפש קשר בין בור הגולה לבין אֶל-כֶּס (הגביע). היא הברכה העגולה לרחיצת רגליהם של המוסלמים הבאים למסגדים שבהר הבית. אֶל-כֶּס נמצא בסמוך למסגד אל אקצה, בשטח התחתון של הר הבית, הוא מבנה חדש ואין לו כל קשר עם האתר העתיק שעליו דנה המשנה.

41 נופף — מנער שם את הסל מן הפירות.

עירובין ק"ב, ע"ב:

ירוש' עירובין פ"י, ה"ג:

לא כל הבורות הקרות התירו אלא זו
בלבד וכשעלו בני הגולה חנו עליה
ונביאים שביניהן אלא מנהג אבותם
בידיהם.
מפני מה ממליץ מבור הקר בגלגל ביום
טוב? אלא בשעה שעלו ישראל מן הגולה
חנו על אותה הבאר והתנו עמהן נביאים
שיהו ממליץ מבור הקר בגלגל ב"ט. לא
כל הבארות הקר התירו, אלא אותה
הבאר שחנו עליה בלבד.

בלשון ימינו אנו מבדילים בין בור חצוב בסלע לאגירת מי גשמים לבין באר שבה
נובעים מים חיים. בשלושת המקורות שלפנינו נאמר פעם בור ופעם באר, והכונה היא
לבור.

המקור העתיק והמהימן על הר הבית ואתריו היא מסכת מידות והיא יודעת רק בור
אחד שעליו קבוע גלגל והוא בור הגולה. על-כן נאמר שהבור הקר שבבבלי, עליו חנו
בני הגולה והבור הקר עם הגלגל שבירוש' אותו התירו הנביאים שבין עולי הגולה או
שהזקנים שבין שבי ציון ידעו לזהותו מימי בית ראשון — כל אלה מתכוונים לבור
הגולה.

אם נקבל את הנוסח שבירוש', שהנביאים שהיו עם שבי ציון קבעו את השימוש
בבור הגולה, ואם נקבל את הנוסח של הבבלי, שמנהג אבותם בידיהם — ברור שבור
הגולה הוא עתיק, הוא הבור הראשון בהר הבית מימיהם של שבי ציון, ואף זה בא
לאשר את הקריאה בור הגולה, הוא בורם של השבים מן הגולה.

חקירת בורות המים בהר הבית נעשתה ברובה על ידי וילסון והושלמה על ידי וורן
וקונרד, אנשי המשלחת הבריטית לחקירת ארץ-ישראל. את תוצאות חקירותיהם
פרסו בדו"ח שלהם בשנת 1884.⁴²

קונרד שיק, ששימש באותו זמן מהנדס-יועץ לשלטון הטורקי בירושלים, אף הוא
ערך חקירות ומדידות של מאגרי המים בהר הבית ופרסם את תוצאותיו בספרו בית
אל-מקדש⁴³. לדעת חוקרי ירושלים במאה ה"ט — והיא נראית לנו כסבירה — יש
לזהות את בור הגולה עם הבור הגדול המכונה בפי הערבים ביר א-רומאנה⁴⁴. והרי
תיאור הבור⁴⁵:

Survey of Western Palestine, Jerusalem, by Col. Sir Charles Warren and Cap. 42
Claude Reignie Conder, pp. 217-225

Conrad Schick: Beit el-Makdas, Jerusalem 1887, S. 72-87 43

44 ביר א-רומאנה — בור הרמון, כנראה על שם עץ רמון שגדל בקרבתו במאה ה"ט, ואין לשם זה
ערך היסטורי.

45 וורן — קונרד מסמנים אותו בתכניות ובדו"ח במספר 5; שיק מסמן אותו במספר 28.

[13]

בימי שיבת ציון

בור הגולה נמצא בפינה הדרומית-מזרחית של המשטח העליון. צורתו דומה לעוגן שזרועו האחת נשברה. ארכו — 54.50 מ' ורחבו 4.60 מ'; שתי זרועותיו הצפוניות ארוכות: האחת 9 מ' והשניה 10 מ'. אורך הזרוע הדרומית 14 מ'. הזרוע המערבית הולכת הלך וצר לצד דרום והיא מתעקמת קצת לצד מזרח, ארכה 17 מ'. עומק הבור מפני העזרה העליונה 15 מ' ואצל החיל 11.80 מ'. לבור זה נכנסים מצד מזרח דרך פתח הקבור כמעט כולו בערמת עפר, וממנו יורדים במדרגות רחבות כדי 1.40 מ' הנמשכות 5.25 מ' מערבה עד אסקופה של סלע. משם יורדת עד קרקע הבור מסבה החצובה בסלע, בעומק של 5.30 מ', רחבה 1.80 מ' והיא נוטה צפונה. למסבה מעקה חצוב בסלע שעביו 0.40 מ'. שני פתחי שאיבה לבור, האחד למעלה, והשני מחוצה לו. לפנים היו עוד פיות רחבים יותר, ביחד בצד המערבי, ששם יש כוך ובמרחק של 6.50 מ' ממנו עמד גלגל שאיבה גדול. היום סתומים כל הפתחים האלה.⁴⁷

למה השקיעו שבי ציון עבודה כה רבה לחציבת בור זה ומדוע בחרו דוקא בקצה הסלע, סמוך לאבן השתייה?

מסתבר שכדי להשתמש במים שיד זרה לא טמאה אותם היה הכרחי שמקור המים ימצא סמוך ביותר לקודש למען יהיה תמיד בפקוחם והשגחתם של הכוהנים והלויים. ידוע שבאותו דור, כאשר דחו את הכותים מלהשתתף בבניין בית המקדש, הכניסו עצמות לעזרה כדי לטמא את המקדש, הם יכלו לנסות לטמא גם את מקורות המים. לכן חצבו בור זה בסמוך למזבת, מקום ששונאי ישראל — הכותים והאדומים, לא יוכלו לפגוע בו.

בור הגולה נתמלא מי גשמים מן המשטח העליון.⁴⁷

יד

בימי שיבת ציון היתה נפוצה בעם הלשון הארמית, ומכיון שעזרא רצה להנחיל לעם את ידיעת התורה — סביר שדאג לתרגום התורה לשפת העם, לארמית. נאמר שבשעה שעזרא קרא בתורה בפני העם⁴⁸ עמדו על הבמה על ידו כהנים ולויים "מבינים את העם... מפרש ושום שכל ויבינו במקרא". ר' סעדיה גאון אומר "מפורש" — זה תרגום. "מבינים את העם" מפרש רש"י שהיו מתרגמן לעם דברי התורה.

46 תיאור הבור לפי י.ז. הלוי הורוביץ: ירושלים בספרותנו, ע' 201.

47 מ. אבי-יונה (ס' ירושלים ע' 409) משער שבור זה נתמלא ע"י אמת המים מעיטם. ידוע שאמת המים נכנסה לחצר בית המקדש במפלס נמוך מקרקעית הבור, לכן אי-אפשר היה לקשור את הבור עם האמה.

48 נחמיה ח', ז-ט.

[14]

ב"צ לוריא

למדנו⁴⁹: ואמר ר' ירמיה ויש אומרים ר' חייא בר-אבא תרגום תורה אונקלוס הגר
אמר מפי ר' אליעזר ור' יהושע, תרגום של נביאים יונתן בן עזיאל אמרו מפי חגי
זכריה ומלאכי.
כלומר — בימי נביאים הראשונים כבר היו זקוקים שבי ציון לתרגום בארמית של
התורה והנביאים.

טו

לדעת חז"ל ניתנה תורה שבע"פ יחד עם התורה שבכתב אלא שבמשך הדורות
נשתכחה בחלקה. וכאשר קם מנהיג שבא לחדש בהלכה אין מציינים זאת במקורותינו
בתורת חידוש אלא אומרים שהחזיר תורה ליושנה.
ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי: למה נקרא עזרא ובית דינו אנשי כנסת הגדולה
שהחזירו עטרה ליושנה. נ"א — שהחזירו הגדולה ליושנה⁵⁰.

טז

בפרק הראשון של מאמר זה (בית מקרא ע"ז ע' 129) הבאתי את הידיעה מפי
ר' סעדיה גאון, שכל עוד לא הותר בנין ביהמ"ק הקימו שבי ציון אהל.
ולמה הוקם האהל?
לפי תורת הכהנים, כל הקרבנות מובאים "אל פתח אהל מועד", ובימי הבית —
"אל פתח ההיכל", וזה מה שנקרא "לפני ה'":
ויקרא א', ג — אם עלה קרבנו מן הבקר זכר תמים יקריבנו אל פתח אהל מועד.
ויקרא א', ח' — והקריבו בני אהרן הכהנים את הדם וזרקו את הדם על המזבח
סביב אשר פתח אהל מועד.
ויקרא ג', ב — וסמך ידו על ראש קרבנו ושחטו פתח אהל מועד.
התורה (ויקרא י"ז, א-ט) אוסרת הקרבת קרבנות על מזבח שאינו עומד "לפני
משכן ה'".
ומכיון שבמשך י"ח שנה לא הורשו שבי ציון להקים את בית המקדש מצאו פתרון
לבעיה על-ידי כך שהקימו אוהל במקום היכל ה'.

יז

נחמיה קורא תגר על מחללי שבת, פעם כנגד אלה העובדים בשבת בכרם וביקב,
ופעם כנגד הרוכלים בשערי ירושלים. לעובדים בשבת הוא מטיף מוסר ומספר מה

49 מגילה ג', ע"א.

50 מדרש עזרא, הוצ' חברת מקיצי נרדמים, תשכ"ח, ע' 149.

בימי שיבת ציון

[15]

היה לאבותינו שלא שמרו את השבת, וכלפי הרוכלים הוא נוקט באמצעים: סוגר את השערים לפני בוא השבת ומאיים עליהם כי ישלח בהם יד אם לא יסתלקו. נחמיה גם התקין תקנות על שמירת השבת, ועל אחת מהן אנו מוצאים דיון מפורט בגמרא⁵¹. המשנה קובעת⁵²: "כל הכלים ניטלין בשבת ודלתותיהן עמהן אע"פ שנתפרקו בשבת, שאינן דומין לדלתות הבית לפי שאינן מן המוכן".

נשתמר בידינו נוסח קדום יותר של הלכה זו, וזו לשונו⁵³:

"בראשונה היו אומרים שלשה כלים ניטלין בשבת: מקצוע של דבלה וזומה לִיִּסְטְרוֹן⁵⁴ של קדירה וסכין קטנה שעל גבי השולחן. חזרו להיות מוסיפין והולכין עד שאמרו: כל הכלים ניטלין בשבת חוץ מן המסר הגדול ויתד של מחרשה".

לאחר דיון — כיצד התירו וחזרו והתירו, ושוב התירו אפילו מחמה לצל, טלטול ע"י יחיד וע"י שנים וכו' אומר רבי חנינא: בימי נחמיה נשנית משנה זו⁵⁵. דכתיב: "בימים ההמה ראיתי ביהודה דורכים גתות בשבת ומביאים הערמות.

אם נבוא לסכם את מפעליהם של נביאים הראשונים, עזרא ונחמיה — נוסף על הנאמר בספרי עו"ג — נמצא שפע של מעשים: הם קבעו הלכות בחיי יום יום; דאגו לתרגום התורה ללשון המדוברת בפי העם; הוסיפו בחומת ירושלים קטע כדי לחסום מקום תורפה של העיר: קבעו את הסדר לקביעת הלוח של ראשי חדשים ומועדים, וזאת בהתחשבות מיוחדת עם קהלות ישראל בגולה; קבעו מהי התרומה המינימלית השנתית של אדם מישראל למקדש; חקקו חוקי שביעית ומעשרות לגבי יהדות התפוצות — מצרים ובבל, עמון ומואב; ארגנו את העבודה במקדש — באין ארון רוממו את חשיבותה של אבן השתיה; קבעו כ"ד משמרות כהונה; קרבן העצים למזבח; הלכות פרה אדומה; התקינו תקנות על שמירת השבת, בור הגולה, ולמען שמירה על טהרתם של הכהנים בעבודתם בנו חיל המפריד בין עזרת ישראל לעזרת כהנים.

על כל המעשים הללו אנו למדים ממקורות חז"ל, המספרים זאת בדרך אגב, ויתכן שבאוצר ספרותנו העתיקה שמורות ידיעות נוספות העשויות לשפוך אור על מעשים נוספים מאותם הימים. כל מי שיעיר על כך — יבורך.

51 שבת קכ"ג. ע"ב.

52 שבת פי"ז, מ"א.

53 חוסי' שבת פי"ג, א': צוק, 130 (25).

54 כלי אוכל שיש בו כף לדלות את רוטב הצלי ומזלג להעלות את הכשר מן הקדירה. זום-זומה מלה עברית מן הספרות המאוחרת, לִיִּסְטְרוֹן — מלה יונית. אמנם, בימי נחמיה לא היתה בשימוש מלה יונית זו ונכנסה לברייתא הקדומה במאוחר, אבל אין זה פוגע בקרמוניות הבריתא.

55 הכוונה לברייתא הנ"ל.